

Kar.

Kar.

883

Kartenowo, okolica szlach., pow. drysyński.

Karthus (niem.), ob. *Kartuzy*.

Karthusin (dokum.), ob. *Kartoszyn*.

Kartkow, *Kartkowo*, wś, pow. łęborski na Pomorzu (Kętrz.).

Kartlub (niem.), ob. *Charlub*.

Kartokle, wieś pryw. w pow. szawelskim, nad rz. Kartokle, o 35 w. od Szawel.

Kartoschin (niem.), wś, pow. wejherowski, ob. *Kartoszyn*.

Kartoszyn al. *Kartoszyno*, niem. *Kartoschin*, w dok. *Chartusin*, *Carcusino*, *Carcussyno*, *Karthusin*, *Karthussino*, *Cartussino*, włośc. wieś, pow. wejherowski, nad jeziorem Piaśnicą, blisko ujścia strugi Piaśnicy do tegoż jeziora, w okolicy lesistej wśród Kaszub. Obszaru obejmuje włók 37, gbur. 9, zagrodn. 7, kat. 116, dm. 17. Parafia Żarnowiec, szkoła Sobieńczyce, poczta Kroków. Odległość od Wejherowa 2³/₄ mili. K. była prastarą własnością pp. cysterek (po reform. benedyktynek) w Żarnówcu, nadana przez wojewodę białogrodzkiego (Belgard) Dobiegniewa r. 1284; miała las dębowy. Biskup kujawski Gerard opuścił z niej pannom swoje dziesięciny biskupie. Oddawna była ta wieś puszczana włościanom, o których czytamy pod koniec XVI w.: Poddani dadzą co rok po 10 grz. z bieleniem, starą dań także oddadzą. W XVIII w. jest sołt. 1, poddanych 6, każdy przynosi do klasztoru po parze kur, orze 2 dni, grabi 3, z kosą robi 4 dni. R. 1766 siedzieli we wsi: Michał Orzełek, Wojciech Krzyżan sołt., Paweł Biały, Jan Jasz, Jan Hofszult, Andrzej Dębek Kleinsmyt i Jan Cejnowa, między innymi płacili czynsz, włókowe i hiberne. Po okupacji rząd pruski zabrał tę wieś i wydał później na własność osadnikom. Ob. Klasztor żeński w diecezji chełmińskiej.

Kartowo al. *Krtowo*, *Kirtowo*, *Kirtany*, niem. *Kartowen*, szlach. wieś włośc., pow. kościerski, nad jeziorem zwanem dawniej Kirtany al. Kirtow, pół mili od bitego traktu. Obszaru liczy móg 356, włośc. 7, zagr. 2, kat. 7, ew. 111, dm. 13. Szkoła ewang. w miejscu, par. Garczyn, poczta Nowe Polaszki. Odległość od Kościerzyny 2 mile. *Ks. F.*

Kartowy, wś, pow. dziśniński, gm. czereńska, 3 okr. adm., o 38 w. od Dżisny, 8 dm., 83 mk. prawosł. (1866).

Kartschauningken (niem.), wieś, pow. ragniecki, st. p. Szillen.

Kartupis, rz., prawy dopływ Niemna, uchodzi między Ormianką a Mitwą.

Kartuski, powiat, ob. *Kartuzy*.

Kartuz-Bereza, ob. *Bereza-Kartuska*.

Kartuzy, niem. *Carthaus* al. *Karthus*, wieś powiatowa, przedtem klasztor oo. kartuzyan, w bardzo uroczej okolicy wśród polskich Kaszub, w dolinie ponad dwoma jeziorami, W. i M.

Grzybnem położona. Naokół ciągną się wzgórze drzewami i lasami porośnięte. Środkiem przez wieś wąskim przesmykiem między jeziorami wiesz trakt bity gdańsko-słupski, inny nowy trakt poprowadzony ztąd do Bytowa; 4 i pół mili od Gdańska, 10 od Słupska, 5 od Wejherowa, 6 i pół od Łęborka, 666' (poczta), 697' (apteka), 806' (góra śpiczasta) npm. Obszaru obejmuje móg 1247 (222 mr. wody); r. 1869 liczono dm. 128, większych posiadł. 7, małych 84, katol. 967, ew. 719, żydów 79. W miejscu jest kościół katol. paraf., kościół luterski, synagoga, apteka, browary 2, farbiarnia 1, fabryka zapalek 1, cegielnia 1, szkoła elementarna 4-kl., prywatna szkoła dla chłopców, 2-kl. szkoła dla dziewcząt. Władze i urzędy, jako to: landratura, sąd obwodowy (Amtsgericht), przedtem większy powiatowy, rentamt, kasa powiatowa, nadleśn. król., powiatowy fizyk, chirurg, konował, budowniczy, kontroler, urząd celny, poczta I-kl., stacya telegr., lazaret powiatowy, kasa pożyczkowa powiatowa (Kreissparkasse). Ludność składa się z urzędników, liczej służby, rzemieślników i rolników. Katolicy są tu polacy, kaszubi. Większych kupców 3, kilka hoteli, majstrów mularskich 2, ciesielski 1, piekarzy 3, rzeźników 3, szewców 5, siodlarzy 2, introligator 1, kołodziejów 3, bednarz 1, malarz 1, kowalów 3, zdunów 3, księgarz 1, drukarnia 1 (r. 1859 Czerwińskiego, obecnie nie ma), krawców 4, ślusarzy 2, stolarzy 7. Położenie K. jest nie tylko piękne, ale i nader zdrowe. Dotąd nigdy nie panowała tu cholera ani morowe powietrze. Z akt klasztornych wiadomo, że podczas zarazy bogatsze rodziny szukały schronienia w Kartuzach. Teraz jeszcze polecają to miejsce osobom chorym, znużonym na mieszkaniu. Pobliskie okolice, dalej nieco jezioro raduńskie, Chmielno, Żukowo itp., przedstawiają miłośnikom natury najpiękniejsze wycieczki. *Historya Kartuz*. Aż pod koniec XIV wieku nie było w tem miejscu żadnej osady, tylko bydło pasło się między lasami. Tak też pewnego czasu pastuch pasł trzódkę. Naraz słyszy krzyk w powietrzu, niby ludzki: spojrz w górę, a tu szatan właśnie mu nad głową uprowadza kobietę z sobą. Zaraz się jeszcze lepiej o tem przekonał, bo trzewik tej kobiety spadł z nogi przy nim na ziemię. Potem się dowiedzieli, że to była z sąsiedztwa pani pewna bogata (podobno z familii Rusocin), nadzwyczaj próżna, która nawet nad Matkę Boską piękniejszą być chciała, i zato w tak okropny sposób ukarana została (nieco dokładniej o tej legendzie patrz przy jeziorze Grzybnie). Powiadają, że syn tej nieszczęśliwej matki ufundował później klasztor na tem miejscu. Z dokumentów tyle wiadomo o tej fundacyi. R. 1380 Jan z Rusocina pod Gdańskiem, jedyny syn Piotra z Rusocina

darował wszystkie swe dobra na fundacyą nowego klasztoru oo. kartuzyan, jako to: pobliską wieś Kiełpin z 70 włók lasu, w którym klasztor miał być zbudowany, młyn, 3 jeziora wielkie, wieś Czaple z młynem, wieś Gdynie z wolną rybitwą w morzu, nadto 12 włók w dodatku i 2 jeziora. Sam bogobojny fundator wstąpił do klasztoru. Nowy klasztor nazwano „Raj Maryi, Carthusia Paradisi Mariae”. Wielu z szlachty, nawet krzyżacy, królowie polscy bardzo sownie ten klasztor uposażyli. W XVIII wieku podają, że było wszystkich wiosek około 50, jezior 40, sadzawek rybnych 24, młynów 9, karczem 20, borów w 11-stu miejscach. R. 1670 wymienione są wioski: Kartuzy, Grzybno, Kiełpin, Prokowo, Smołdzin, Somonin, Wyczechowo, Borcz, Sławkowo, Gorecin, Ostrzyce, Bielkowo, Kolbudy, Smagorzyno, Małkowo, Sitno, Młynek, Grabowo, Krzyszewo, Grabowska huta, Fuspeterowo, Połęcino, Jegmuc, Oxenkop, Aschenbud, Spon, Szumlis, Kamionka, Nowe Grabowo, Stoferowo, Kłobucin, Patuły, Kruszyn, Kolano, Kolańska huta, Golubie, Nowe Czaple, Stare Czaple, Quadendorf, Gdynia, Grabówko, Mrzezcin, Wiczlin. Jeziora ważniejsze: Grzybno M. i W., Golubie, Garcze al. Łapalice, Marchowo, Piwiczno, Głębokie, Sitno, Tuchlino, Jeleń, Ostrowite, Patuły, Kamionka, Kiełpin, Ostrzyce, Kolano, Słupno itd. Klasztor tutejszy, najbogatszy w całej Polsce, obok niepewnego Czerwonego klasztoru nad Dunajcem jedyny, istniał przez 3-sta lat. Po reformacyi wysłano ztąd zakonników do nowych dwóch klasztorów we wsi Gidle i Berezie. Przedtem już nowy stąd fundowano klasztor w Szwecyi. Pierwsi ojcowie przybyli tu z Pragi. W przeciągu 500 letniego przeszło istnienia nie podlegli zepsuciu, owszem wielką gorliwością odznaczeni się. R. 1428 o. Henryk Boringer (zapewne ówczesny przeor Henryk Plöne) pisał tu i posłał sławne napomnienie do mistrza krzyżackiego, żeby się zakon naprawił, inaczej ich Bóg ciężko ukarze. R. 1429 † o. Stanisław, polak, 86 lat życia, z nadzwyczajnej świętobliwości sławny; mówią o nim, że uprosił u P. Boga, aby to miejsce bezpieczne było od wszelkiej zarazy, co też zawsze aż dotąd się sprawdza. Jego żywot był drukiem ogłoszony, ale nie wiadomo kiedy. R. 1457 d. 2 lipca † o. Szymon z Chełmży, wszystkich nadzwyczajną pobożnością przewyższał, duchem proroczym od Boga udarowany... (nequid legi). Około tegoż czasu sam najwyższy generał kartuski zowie ten klasztor koroną i ozdobą całego zakonu swojego. Bogate a bezbronne Kartuzy niemało ucisku ucierpiały w wojnach. R. 1433 husyci dosyć bliskie Zukowo zburzyli, do Kartuz jednak nie dotarli. R. 1455 między 2 a 8 kwietniem żołnierze z Starogrodu, z powodu, że żołdu nie otrzymali, na-

pádli klasztor i zrabowali; także wsie klasztorne wtedy spustoszyli. W wojnie krzyżaków przeciwko Polsce niemiecacy kartuzyanie stali od początku po stronie pierwszych. R. 1457 jednak poddali się i przysięgę wierności składali królowi Kazimierzowi w Gdańsku, który im winę bardzo wspaniałomyślnie przebaczył. Pomimo to wdali się w zdradę z partją krzyżacką. R. 1460 w piątek przed św. Elżbietą byli tu naczelnicy partyi krzyżackiej: Hans von Gleichen (Dorengowski), Fryc von Rannek al. Robonek komtur gniewski i pucki i Kaspar Nostitz. Przeor ówczesny Marcin Snelle z serca im sprzyjał. Radzili tu, jakoby Gdańsk z Polską połączony odbić mogli i zdobyć. Użyli ku temu pewnego wpływowego szweca Günther z Pruszcza pod Gdańskiem, który im miał dopomódz. Ale tenże lekał się zdrady, i tak zdobycie się nie udało. Przeor zdradziecki Snelle wraz z kilku innymi zakonnikami zostali uwięzieni i z kraju wydalen. R. 1465 w czwartek przed św. Piotrem i Pawłem około 60 chłopów zbrojnego zpod Tczewa i Gniewu napadło klasztor i zrabowało; kielichy, ornaty zabrali, cele rozwarli, nawet ubranie zakonników wzięli. R. 1466 znowu Polacy na klasztor nastawali (niemieccy bowiem zakonnicy wciąż stali po stronie krzyżaków), ale ich po 3-kroć obronił wspomniany Fryc Robonek. W końcu on sam w 1200 chłopów klasztor zrabował, z przyczyny, że od nich spodziewanego żołdu nie otrzymał. R. 1474 przyjęty do zakonu Stefan Kostka, nobilis Polonus. R. 1480 przeor Mikołaj Lange z 4 ojcami wysłani do Szwecyi na fundacyą nowego klasztoru. Roku 1494 po 2-gi raz 5 zakonników wysłanych do Szwecyi, gdzie stanął klasztor „Domus Pacis Mariae apud Gripsholmi”, córka tutejsza. Roku 1495 król Albert darował wś Prokowo klasztorowi, za co aż do dziś dnia odprawia się uroczysty aniwersarz w kościele za jego duszę. B. 1524 w nocy przed Narodz. M. B. napadli Gdańszczanie wraz z zlutrzałą szlachtą klasztor, przeora i innych zakonników wzięli na tortury, w bardzo nieludzki sposób dręczyli, ciała nawet ogniem przypiekali. Co było kosztowniejszego zabrali, skarbiec splądrowali, a co najgorsza archiwum rozbili, i akta, dokumenta najpotrzebniejsze zniszczyli. Kiedy w czasie reformacyi zakonniccy coraz bardziej wymierali (r. 1541 było już tylko 4 starców), czyhano ze wszech stron na ich dobra. R. 1540 szlachta pomorska uczyniła prośbę do króla, ażeby dobra na akademię chełmińską przenieść. Ale król odpowiedział: życzę ja akademii, ale nie z uszczerbkiem cudzego dobra. R. 1547 biskup Zebrzydowski nasłał tu ludzi swoich, klasztor i dobra zajął. Został jednak niebawem ztąd wydalony. R. 1549 niedoleżny przeor Stefan Müntzer zapisał wszystkie dobra w zarząd bo-

gatemn gdańszczaninowi Engelke, lutrowi, który dobra rozpraszal i jeszcze dług zaciagał na klasztor, choć w nim już tylko dwóch członków żywił. R. 1559 dekretem król. otrzymał w zarząd dobra Jan Dulski, który je chciał zająć przez Michała Topolińskiego chorążego pomorskiego. Ale ojcowie zapłacili mu 100 talarów odstępnego, i tak pozostawił klasztor w wolności. R. 1560 klasztor, dobra wszystkie wraz z 3 innymi klasztorami na Pomorzu oddano w zastaw Gdańszczanom za sumę królowi pożyczoną 100000 tal. R. 1565 wydany dekret, według którego klasztor poruczony został pod opiekę opata oliwskiego Kaspara Geschkaw: był zamiar, aby te 2 klasztory z sobą złączyć, ale jeszcze się kartuzianie opierali. R. 1576 gdańszczanie w wigilią św. Katarzyny napadli klasztor i splądrowali. R. 1580 Kartuzya przymuszono zawrzeć unią z Oliwą, przez co zaprowadzony tu został obrządek i zakon cysterski. Dopiero w r. 1589 gorliwy biskup Rozrażewski napowrót oddał klasztor oo. kartuzyanom i cystersów z niego usunął. R. 1613 Stanisław Grudowski i Jan Jasiński zażądali 220 zł. na leże wojskowe w imię konfederatów; posłano te pieniądze do św. Wojciecha pod Gdańskiem. R. 1646 Gniewomir Reinhold Krokowski starosta lęborski, pułkow., 1000 rajtarów niemieckich, przybrawszy sobie wielu szlachty, między nią Piotra i Michała Dorengowskich, Mikołaja i Wawrz. Kosów, dwóch Siemierowskich braci, leżeli w kartuskich dobrach. Za co zaskarżeni w Piotrkowie mieli każdą podwodę po 50 m. opłacić, szkodę w trójnasób wrócić pod karą banicyi. R. 1655 d. 17 lutego szwedzki proviantmeister pisze z Bytowa, ażeby przeor prowiant zebrał i chował u siebie, bo król ma p. zyjechać. R. 1656 ze wsi pobliskiej Mściszewice pisze komisarz wojskowy szwedzki, jako król zamysła przysłać w okolice Kartuz regiment niemieckiej rajtaryi, każe tedy, żeby przeor stawiał się u niego, pieniądze żeby miał, to się dowie ile płacić mają. R. 1673 kapitan Milewski przybył tu z wojskiem na leże zimowe i wiele klasztorowi dokuczał; zakonnicy musieli srebro dać w zastaw, żeby się opłacić. Tegoż roku d. 12 maja był przeor w Rucewie przy Pucku u hetmana głównego Sobieskiego, od którego otrzymał dokument, że klasztor ma zażywać tejsamej wolności od wojsk, jak jego własne dziedziczne dobra (Sobieski posiadał znaczne dobra koło Wejherowa i Pucka). R. 1674 d. 12 lipca hr. Dönhof dowódca z całą legią piechoty brandenburskiej nocowali w Kartuzach. Odciągnęli rano. Następnego dnia 6 chorągwi brandeb. rajtaryi stanęło przed murami, wojsko nocowało na polu przy wsi Garcz, oficerzy w klasztorze. R. 1606 przeor Lambert Ningel Odendorf posłany ztąd na Ruś do dworu Feliksa Herburta, który tam chciał fundo-

wać nowy klasztor; umarł tu wkrótce; ciało po kilku latach nienaruszone przeniesione zostało do katedry w Przemyślu. R. 1766 † znakomity nauką i zasługą przeor Jerzy Schwen-gel; zostawił w rękopisie nadzwyczaj cenne dzieła dla historii kościelnej Pomorza, przez niego samego misternie napisane w wielkiem folio: 1. Documenta Varia de 1-a fundatione domus nostrae; 2. Ad historiam ecol. Pomeraniae Apparatus pauper; 3. Apparatus ad Annales Cartusiae Paradisi B. M. V., 5 foliantów wielkich; 4. De ortu et progressu Cartusiae Gedanensis. R. 1823 rząd pruski klasztor skasował. Piękne osobno stojące cele zakonników z ogródkami poobalano, tylko jedna pozostała jeszcze na pamiątkę. Początkowo urządzono tu zakład dla księży emerytów dyecezyi chełmińskiej. R. 1842 wielki refektarz zamieniono na luterski kościół. Klasztorny kościół oddano na użytek parafii katolickiej. *Powiat kartuski*, nowo za pruskich czasów utworzony, obejmuje po największej części prócz szlacheckich dobra zniesionych klasztorów w Kartuzach i Żukowie. Graniczy na płn. z pow. wejherowskim, na wschód z gdańskim, na południe z kościerskim, na zachód z Pomeranią. Znaczniejsze strugi i rzeki: 1) Radunia (Radaune) przechodzi niemal przez środek powiatu, od Stężycy przez wielkie jeziora raduńskie koło Chmielna, Goręcina, Kiełpina i Żukowa, odkąd wstępuje do pow. gdańskiego. Nie jest spławna, ma bardzo urocze, górzyste brzegi, pędzi wiele młynów i hamerni; 2) Reknica, dopływ Raduni po prawej stronie, przechodzi koło wsi Czapielsk i Kolbudy; 3) Słupianka (Stolpe) z jeziora Grzybna koło Kobusowa, wpływa w Żukowie po lewej stronie do Raduni; pędzi tu młyn i papiernię; 4) Strzelniczka z jez. warzeńskiego na pograniczu pow. kartuskiego i gdańskiego, wpływa nieco poniżej Żukowa także z lewej strony do Raduni; 5) Osusznica al. Oleśnica z borzestowskiego jeziora, łączy się z Warznicą w jeziorze reskowskim i stanowią pierwszy początek Leby; 6) Leba, u źródła zwana Osusznicą i Warznicą, przyjmuje to imię w pow. kartuskim poza wsią Sianowo, poczem przechodzi do pow. wejherowskiego; 7) Słupa (Stolpe) z jez. gowidlińskiego przez jez. węgorzyńskie, dalej koło Sulecina, poza wsią Młynki przechodzi do Pomeranii. Jeziora bardzo są liczne, jako to: raduńskie jeziora (Radaunen Seen), do których należą części: stężyckie jez., Odnoga, Łączyńskie, Nierzostowo, Moczadło, Garskania, Kłodno, Biała, Rekowo, Małe Brodno, Wielkie Brodno, Ostrzyce i Kolano. Jezioro gostomskie, reskowskie, kiełpińskie, łąpińskie, młyńskie, kamienieckie, potęgowskie, gowidlińskie, mirachowskie, michucińskie, borzestowskie, sumińskie, wielkie jezioro Mausz (? Mausch See), Węgorzyn, Studzianka, Stro-

py, Garczyno, Trzebnia, Patuły, Ciche, Kamionka, Glinno, Kniewo, Buk, Głębokie, Garceze, Sitno, Dzierżążno, Golubie, Wasin, Karlikowo, Okunkowo, Szczuczno, Strzelno, Cieszonko, Słupno, Warzenko, Grzybno W. i M., Grodno, Długie, Łąkie, Lubowiska, Żurowiska i w. i. Gleba, choć miejscami piaszczysta, ogółem niezła, tylko zimna, bo zbyt wysoko nad poziom morza wyniesiona. Najniżej w powiecie położona wieś Kolbudy jest 246' wyniesiona. Sławne są tu góry szymbarskie (Schöneberger Höhe), 1020 stóp wysokie, najwyższe wyniesienie między Uralem a Harcem. Obszaru liczy powiat kwadr. mórg 401698, ludności 51371, katol. 35778, ew. 15242, żydów 287; polaków 32800 (podług niem. urzędowych źródeł), niemców 18608. Między posiadaczami dóbr w tym powiecie spotykamy nazwiska polskie: Borzystowski, Lniski, Tokarski, Goluński, Płachecki, Łaszewski, Tempki, Sychowski, Zelewski. Miasta żadnego nie masz, wsi 148, folw. 72, osad i wybud. 226, domów 5501. Kościelnych wsi 15: Kartuzy, Sierakowice, Gowidlino, Sianowo, Chmielno, Przodkowo, Żukowo, Kiełpin, Przywidz, Pragowo, Czapielsk, Goręcin, Steżycza, Sulęcín, Parchowo. Kaplic 5, szkół 59, szpit. 8, dla administracji domów 8. Dóbr rycer. liczą 56. Ogólna suma obszaru mr. kw. 401698 rozpada się na: posiadł. 3531; ogrodów mr. 4732, ornej roli 227034, łąk 21235, pastwisk 72370, boru 115058, wody 24486, niepożytków 14811; lasów rządowych 68328, pryw. 24270; koni 4608, bydła 17101, krów 9922, świń 5326, owiec 35026 (merynosów 15772), kóz 300. Jest to część kaszubskiej Szwajcaryi. Wsie, najczęściej piękne, leżą nad jeziorem, lesistemi wzgórzami otoczone. Mieszkańcy, przeważnie ubodzy, wyzyskiwani, upośledzeni, są polscy kaszubi. Trudnią się po większej części uprawą roli. Oprócz tego tu i owdzie hodują pszczoły, wypalają węgle w borach, obrabiają drzewo porządkowe dla stelmachów, bednarzów. Latem zbierają grzyby, jagody, które gromadami do miast pobliskich znoszą. Zimową porą łowią ryby i na sprzedaż wiozą. Rola w ogólności mniej urodzajna, zimna, niedość uprawiona, wydaje mianowicie żyto, kartofle, owies, tatarkę, rzadziej groch i jęczmień, bardzo rzadko pszenicę. Zniwa rozpoczynają się a zima kończy o kilka tygodni później od innych dogodniej położonych powiatów. Przemysł oczywiście bardzo słabo rozwinięty. R. 1866 liczono kupców 33, warsztatów lnianych 12, obok gospodarstwa 47, farbiarnia 1, hamerki 7, cegielni 9, papierni 3, młynów wodnych 32, wiatrak 1, browar 1, gorzelnia 7, kamieniarz (Steinmetz) 1, zdunów 12, szklarzy 4, balw. 1, piekarzy 8, rzeźników 8, ryb. 3, garbarz 1, cieśli 39, kołodz. 34, tokarzy 4, mularzy 36,

szklarzy 4, kotlarzy 2, zegarm. 1, szewców 64, siodlarzy 3, krawców 95, modniarek 3, stolarzy 52, bednarzy 11, kowali 95, ślusarzy 4. Kolei żelaznej dotąd nie ma żadnej, ale czynią zabiegi, żeby pobudować kolej drugorzędna z Gdańska na Żukowo do Kartuz. Trakty bite: 1) gdańsko-słupski na Żukowo, Kartuzy, Sierakowice; 2) lezieńsko-wejherowski (niedokończony) na Pępowo, Kczewo, Przodkowo i Pomieczyn; 3) kartusko-bytowski, nowy, z Kartuz na Reboszewo, Przewóz, Sulęcín i Parchowo; 4) żukowsko- (gdańsko-) kościerski nowy, z Żukowa na Szymbark do Kościerzyny; 5) kościersko-gdański (stary) na Stęgowald, Przywidz i Kolbudy. Poczтовых stacyj r. 1865 liczono 9 (obecnie więcej, coraz nowe urządzają). Kościołów paraf. katol. 14, kaplic 3, luter. parafij 4, kaplica 1, synagoga 1; szkół elemen. 62, żeńska szkoła średnia w Kartuzach, drukarnia 1 (r. 1860), doktorów 2, apteka 1, lazaret pow. 1. Za to przyroda góruje nad innymi powiatami. Z zwierząt ssących wymieniają się: lis (*canis vulpes* L.), jaźwiec (*meles taxus*), kuna leśna al. tumak (*mustela martes* i *foina*), kamionka al. kuna domowa (*mustela erminea*), łasica gronostaj i pospol. (*mustela vulg.*), jeż: kretomysz (ryzek), wodny, pygmejczyk, pospolity (*crinaceus*, *europaeus*, *sorex fodiens* Pall, *pygmaeus* Pall, *vulg.*), wiewiórka posp. (*sciurus vulg.*), koszatka połcha (*myoxus glis*) i koszatka żołądka (*myoxus nitela*). Zapewne i *myoxus nitela* i *avellanarius* znajdują się tu, jak przypuszczają znawcy. Do rzadszych ptaków należą: orzeł rybitw (*haliaetus albicilla*), jastrząb (*falco palumbarius*), sowa puhacz (*strix nyctea*), dzięcioł czarny i zielony (*picus martius* i *viridis*), krętogłów posp., zimorodek posp., kraska gwarliwa, dzierzba cierniokręt, drózd jemielowy, kos, kwiczoł, piegża, krzyżodziób, głuszcik kniejotek, gł. cietrzew, gł. jarząbek, bocian czarny i w. i. Z rodzaju amfibiów: żmija zygzak (*pelias berus*), żmija czarna (*pelias prester*), wąż posp. (*tropidonotus natrix*), żabka drzewna, żaba jadalna itd. Jako pow. kartuski oddawna był zamieszkałym, świadczą stare grobowiska pogańskie. Mianowicie znachodzą się tu t. zw. mogiły kamienne. Największą w kraju ztego rodzaju grup, bo liczącą przeszło 100 mogił, spostrzegamy na wyżynach wsi Tuchomka. Koncentruje się ona na południowo-wschodnim wybrzeżu jez. tuchomskiego. Rozstrzela się ztąd promieniami na południe i wschód w kierunku wsi Borówca i Miszówka. Z zachodniej strony przecina ją wąwóz bezimiennego strumienia, uchodzącego do jez. tuchomskiego. Za nim na przyległych wyżynach występuje nowa grupa mogił leżących pomiędzy Tokarami, Czelszowem i Warzenkiem. Na dalszej garbatej powierzchni widzimy znaczniejsze gromady przy wsi Ko-

busewie, w Brodnicy górnej (na pustkowi pod Wilkami), w liczbie 28 mogił, w Kamionce w 2 miejscowościach opodal jeziora ostrzyckiego, u podnóża gór szymbarskich, w Fiszerhucie, Czarlinie i w Steżycy. Ku południowej i zachodniej granicy powiatu grupy te drobnieją. Takie drobniejsze grupy mogił kamiennych pokazują się w Kamienicy, w Amalientalu i Gostomiu. Ob. Towarz. Nauk. w Toruniu roczniki I, 24 i 25. Głazy t. zw. eratyczne dosyć gęsto rozrzucone są po powiecie; znaczniejsze znajdują się przy Borkowie i Zaworzu.

Parafia i kościoły kartuskie. 1. Parafia liczy dusz 1613. Po zniesieniu klasztoru dawniejszego urządzono najprzód wikaryą lokalną d. 11 lipca 1849, która do godności parafii wyniesiono d. 9 list. 1861. Bractwo istnieje tu wstrzeźmięzliwości od 5 lutego 1856. Proboszcz Jan Lugart przybył tu 1862. Wsie parafialne: Kartuzy, Grzybno, Leszno, Kaliska. Szkoła elem. w Kartuzach. Kościół poklasztorny parafialny ma tytuł Wniebowz. N. M. P., w kształtnej formie z cegły murowany, w stylu gotyckim, kosztem i staraniem zacnego Jana Tirgart mieszczanina gdańskiego, dobrze dotąd zachowany, konsekrowany d. 7 paźdz. 1403. Dach przedstawia postać wieka od trumny. Długi 150', szer. śród muru 30'. Wspomnienia godne między innymi stare stale, nadzwyczaj pięknej rzeźbiarskiej roboty. O. Schwengel wypisuje nagrobki: stare przed kapitularem były (ad ostiam ecclesiae lapis) „Hic licht Tideman Eppenschode begraben mette sin wif: gestorben in dem iar 1410.” Przy nim drugi kamień z napisem: „Anno Dni 1416 die SS. XI millium V. Martyrum obiit Joannes de Else, Hildebrande de Else.” Trzeci kamień: „Anno Dni 1414 obiit Herman Eppenschede feria IV post festum Corp. Christi. Oretur pro eo”. Inne nieczytelne. Z polskich czasów opisuje Schwengel następnego nagrobek Mikołaja Szczawińskiego, który był pochowany przed ołtarzem św. apostołów. Napis taki był: „A. 1569 Hic sepultus est generosus Nicolaus Szczawiński de Tarnow, capit. mirachov. cum legitima uxore sua generosa Dorothea Lawska, quae post ipsum obiit A. 1575.” Ponad grobem zawieszona była przedtem chorągiew: na jednej stronie klęczał Mik. Szczawiński pod krzyżem, gdzie czytano napis: „Crux mihi cum fuerit semper spes firma salutis, Per hanc me meritis suscipe Christe tuis”. Po przeciwnej stronie: „Generosus D. Nicolaus Szczawiński a Tarnow capit. mirachov. Vir genere clarus, pietate omnique genere virtutum proeditus ac in fide et religione Catholica constans, regibus et principibus ob ingenii elegantiam et comitatem morum omnibus gratus de republica bene meritus.” 2. Kościół św. Katarzyny mniejszy, dla laików, a osobliwie kobiet przeznaczony, którym wstęp do

klasztoru był zabroniony. Stał nade drogą koło muru klasztornego, otoczony dokoła cmentarzem. Cały z cegły murowany, miał 3 piękne ołtarze. Jak świadczył napis umieszczony w wielkim ołtarzu, poświęcony w niedzielę po oktawie Bożego Ciała r. 1490. Przed reformacją nieważnik kiedy własnego proboszcza, potem jako filia do Goręcina przyłączony. Dochodów osobnych nie posiadał, utrzymywany ze wszystkim przez klasztor. Po kasacie klasztoru coraz bardziej upadał, rozebrany w r. 1839. Cmentarz dotąd jeszcze pozostał. 3. Kaplica św. Krzyża znajdowała się na t. zw. górze Spiczastej (zapewne Łysej, po niem. teraz Spitzberg), po prawej stronie drogi do Sierakowic. Powiadają niektórzy, że tu za starych czasów bogaty rycerz miał zamek. Inni zaś mówią, o czym i akta klasztorne podają, że na tej górze czarownicy z całej okolicy nocą się schodziły. Niezawodnie aby zapobiedz nadużyciom gorliwy przeor Repff wystawił murowaną kaplicę na tem miejscu w początkach XVII wieku. Niekiedy odprawiała się w niej Msza św. R. 1749 istniała jeszcze. W nowszych czasach podupadła. Opowiadają jeszcze ludzie prości o bogatych skarbach, jakie się w tej górze (zaczarowane) mają znajdować. *Ks. F.*

Kartynicze, wś w pow. mozyrskim, nad rz. Uboró.

Kartzamupchen (niem.), wieś, pow. gabiński, st. p. Trakiemy.

Kartzauningken al. *Karczauningken* (ob.).

Kartzemken (niem.), os., pow. gdański, ob. *Karczemki.* *Ks. F.*

Kartzewischken al. *Karzewischken* (niem.), *Alt- i Neu-*, dobra, pow. tylżycki, st. p. Plaschken.

Karuhnischken al. *Kutschirnen* (niem.), wś i os. leśna, pow. piłkalski, st. p. Lasdehnen.

Karuserkaempe (niem.), podług map wojсковych osada, pow. kwidzyński, śród nizin prawego brzegu Wisły. Obecnie, jak się zdaje, zniesiona, ponieważ w skorowidzach urzędowych niezamieszczona. *Ks. F.*

Karuzyski, wś, pow. maryampolski, gm. i par. Szumsk. Odl. 8 w. od Maryampola, ma 6 dm., 87 mk.

Karvenbruch (niem.), ob. *Karwieńskie błoto.*

Karw, tyle co leniwy, ciężki (z tą nazwą starego wołu) i dawne przezwisko, stanowi źródłosłów nazw: *Karwów, Karwacz, Karwice.* *Br. Ch.*

Karw, wieś, pow. rypiński, gm. Dzierzno, par. Świdziebna, odl. o 18 w. od Rypina, ma 4 dm., 35 mk., 44 mr. gruntu.

Karwa, wieś, pow. wejherowski, ob. *Karwień.*

Karwacki, przysiółek Horpina, w płu. stronie obszaru, pow. Kamionka Strumiłłowa.

Karwacya, niem. *Carwath*, os. do Sierako-

wie, pow. kartuski, parafia i poczta Sierakowice.

Karwacz, ws nad rz. Morawką, pow. przasnyski, gm. Karwacz, par. Przasnysz, odl. o 5 w. od Przasnysza, ma urząd gminny, cegielnię, młyn wodny i karcznię, 44 dm., 465 mk., 2799 mr. gruntu, 23 nieuz. W 1827 r. było tu 32 dm. i 222 mk. Karwacki wyrąb, ws włosc. na gruntach wsi K., 13 dm., 134 mk., 404 mr. obszaru. Według Tow. kred. ziem. folwark K. z wsią K. i Wyrąb ma rozl. m. 2366, grunta orne i ogrody m. 547, łąk m. 116, pastwisk m. 274, lasu m. 1288, zarośli m. 32, wody m. 6, nieużytki i place m. 51, w osadzie młynarskiej m. 52, bud. mur. 1, drewn. 30, pokłady rudy żelaznej, wapna i torfu. Wieś Karwacz osad 47, z gruntem m. 358; wieś Wyrąb osad 21, z gruntem m. 407. Gmina Karwacz należy do sądu gminnego I okr., ma 621 dm., 5748 mk., gruntu 23023 mr.; w tem 405 mr. nieużytków. W gminie znajduje się: 1 kościół, 1 kaplica, 1 browar, urząd gminny, 4 cegielnie, 8 młynów wodnych, 3 szkoły, 5 wiatraków, 5 karczem. W skład gminy wchodzi: Anopol, Bartniki, Bobowo-Studzieniec, Bogate, Wandolin (Płochorka), Wielodróż, Wójtostwo-Przasnysz, Wyrąb-karwacki, Helenów-Wedmanowo, Helenów-Wacławina, Helenów-Gadomiedź, Helenów-Zalesie, Helenów-nowy, Helenów-stary, Gostkowo, Dębiny, Dobrzankowo, Zawadki, Karwacz, Kobylaki-Włodki, Kobylaki-Konopki, Kobylaki-Korysze, Kobylaki-Pietrusy, Kobylaki-Czarzasto, Kobylaki-Szczepanki, Krempa, Kurkowo, Leszno, Lisiegóra, Mruczek, Mohówko, Oględa-rządowa, Oględa-szlachecka, Osowiec-kmiecy, Osowiec-szlachecki, Patołęka-Wygoda, Polny-młyn, Święte-miejsce, Sierakowo, Pijałkowo, Emowo, Józefowo.

Karwaiten (niem.), wieś na mierzei kurońskiej, zasypiana piaskiem w początku XIX w., była kościelną do 1795 r., tworzyła parafię z wsiami Nidden, Negeln, Schwarzort. Tu urodził się 1776 znany badacz języka litewskiego Ludwik Rhesa. Kośc. przeniesiono do Schwarzort.

Karwaiten, rz., wpada do Angerapy niedaleko Darkian.

Karwańskie błoto, ob. *Karwieńskie błoto*.

Karwasary 1.), miasteczko nad Smotryczem, a raczej przedmieście Kamieńca; leży w rozdole, jaki tworzy rz. Smotrycz, obok mostu zwanego Tureckim, gm. Dłużek, 677 mieszk., po większej części żydów, 140 domów, włóścian tylko 30. Parafia katol. do Kamieńca (kościół po-dominikański); 15 sklepów, 2 młyny, 29 rzemieślników, 2 domy modlitwy. Cerkiew Podwyższ. św. Krzyża, do której należy 1189 parafian i 44 dz. ziemi. Mają K. trzy przedmieścia: Ruskie-Folwarki (Pokrowskie), Kubaczówka i Tatarzyska. Nazwisko miaste-

czka tureckie, choć sięga dawniejszych czasów. Już lustracya z XVI wieku wspomina o Karwasarach, należało ono do starostwa kamienieckiego. Za Zygmunta Augusta starosta Włodek przeznaczył tę część dla żydów, gdyż w Kamieńcu im mieszkać nie było wolno, tutaj więc prowadzili znaczny handel. Po zdobyciu Kamieńca przez Turków Halil pasza, gubernator paszałykatu podolsk., osadził tu Lipków-Tatarów, skąd robili częste wycieczki do Polski, za co kilkakrotnie miasteczko było niszczone. Własność spadkobierców hr. Morkowa tj. Oboleńskiej i Chiłkówów. 2.) **K.**, wioseczka nad rz. Uszycą, pow. uszycki, gm. Łysiec, par. Sokólec, okr. polic. Żwańczyk, sąd pokoju Kitajgród, ma kilka chat. *Dr. M.*

Karwath (niem.), ob. *Karwacya*.

Karwatyno, ob. *Charwatynia, Łebno, Kęblowo*.

Karwazya, ob. *Karwacya*.

Karwele 1.), ws, pow. szawelski, gm. grudziowska, 94 dusz męz., 370 dzieś. ziemi nadanej. 2.) **K.**, ob. *Karwiele*. *J. Godl.*

Karweliszki, ob. *Karweliszki*.

Karwen (niem.), wieś włosc., pow. wejherowski, ob. *Karwień*. 2.) **K.**, ob. *Karwy*.

Karwenbruch (niem.), wieś, pow. wejherowski, ob. *Karwieńskie Błoto*.

Karwenhof (niem.), pow. wejherowski, ob. *Karwieński dwór*.

Karwia, wieś, pow. wejherowski, ob. *Karwień*.

Karwice, ws i folw., pow. opoczyński, gm. Służno, par. Opoczno. W 1827 r. było tu 19 dm., 180 mk., obecnie 27 dm., 240 mk. Pozostaje dotąd w ręku Karwickich. Według opisu z r. 1866 rozl. wynosi m. 1479. Wieś Karwice osad 31, z gruntem m. 475; ws Sielce os. 22, z gruntem m. 362. *B. Ch.*

Karwicka-Wólka, wieś i folw., pow. opoczyński, gm. Kszczonów, par. Solek, o 5 w. od Opoczna. Odl. 7 w. od Opoczna, ma 19 dm., 112 mk., 603 mr. ziemi dworsk. i 361 m. włóściańskiej. O kilka staj za dworem jest wyniosłość „Jazia gora,” dająca rozległy widok na okolicę. Wyłamywano z niej piaskowiec. Podanie mówi tu o grobach aryańskich, po których jednak niema śladu. *B. Ch.*

Karwie albo *Karwy*, niem. *Carwen*, wieś, pow. żądzborski, w dokum. Karffen, na pruskich Mazurach, od początku założenia jak się zdaje przez ludność polską zamieszkała. Roku 1555 Jerzy von Diebes, star. ryński, sprzedaje Maciejowi z Marcinkowa 4 włóki sołeckie za 108 grz. celem założenia wsi dannickiej na 40 włóckach; 10 lat otrzymują wolności. R. 1693 znajdują się w K. sami Polacy. Ob. Kętrz., Ludność polska str. 416.

Karwiele, zaśc. przyw. nad rz. Dzisienką,